

**ПЕНСІЙНА РЕФОРМА:
ПРОБЛЕМА ЗАЙНЯТОСТІ
ТА СТРАХОВОГО СТАЖУ**

Автор: **Віталій Кравчук**, старший науковий співробітник Інституту економічних досліджень та політичних консультацій

Ця робота написана в рамках проекту «Просування реформ в регіони», який реалізується Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій і «Європейською правдою» за підтримки Європейського Союзу та Міжнародного фонду «Відродження». Матеріал відображає позицію авторів і не обов'язково збігається з позицією Європейського Союзу чи Міжнародного фонду «Відродження».

Київ - 2019

Зміст

Вступ.....	3
1. Система пенсійного страхування в Україні	4
Кількість пенсіонерів	5
2. Пенсійна реформа	6
Зміни для чинних пенсіонерів	6
Зміни для майбутніх пенсіонерів	8
3. Вразливі групи населення.....	10
4. Можливі шляхи збільшення страхового стажу	13
5. Результати соціологічного дослідження «Пенсійна реформа очима мешканців Чернівецької області»	15
5.1 Особливості сприйняття пенсійної реформи фізичними особами-підприємцями.....	17
5.2 Особливості сприйняття пенсійної реформи внутрішньо переміщеними особами.....	18
5.3 Особливості сприйняття пенсійної реформи особами передпенсійного віку	18
5.4 Особливості сприйняття пенсійної реформи трудовими мігрантами.....	19
5.5 Особливості сприйняття пенсійної реформи респондентами, які мають досвід роботи в тіньовому секторі.....	19
Висновки та рекомендації.....	20
Додаток 1. Розрахунок пенсії.....	22
Додаток 2. Мінімальна пенсія після пенсійної реформи	25

Вступ

Співпраця між Україною та Європейським Союзом у сфері соціальної політики є складовою реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Соціальна політика європейських країн ставить пріоритетом створення можливостей для реалізації потенціалу людей похилого віку та достойної старості. Одним із механізмів забезпечення достойної старості є пенсійна система. Україна відноситься до країн, де система пенсійного забезпечення потребує змін та модернізації.

У 2017 році в Україні відбувся черговий етап пенсійної реформи. 3 жовтня 2017 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій»¹. Швидким результатом реформи стало зростання пенсій для чинних пенсіонерів та запровадження механізму автоматичного підвищення пенсій з 2019 року, що, безумовно, позитивно впливатиме на добробут громадян похилого віку. З іншого боку, реформою передбачено підвищення страхового стажу до 35 років, що дає право на отримання пенсії після досягнення віку 60 років. Положення реформи, які стосуються такого збільшення страхового стажу, вводяться в дію поступово протягом десяти років у період з 2018 по 2028 роки. Зокрема, до 31 грудня 2017 року на пенсію можна було вийти в 60 років при наявності 15-річного стажу, протягом 2018 року право виходу на пенсію мали особи, що досягли 60 років та мали страховий стаж не менше 25 років. У наступні десять років страховий стаж, необхідний для отримання пенсії, буде збільшуватися на рік щороку.

Враховуючи високий рівень тіньові економіки, неформальної та квазіформальної зайнятості, з одного боку, та природне збільшення населення, яке претендуватиме на пенсію, з іншого боку, кількість населення, яка стикнеться з проблемою браку необхідного стажу при досягненні віку виходу на пенсію, може бути значною. Це може вплинути на якість життя таких осіб у похилому віці. Крім того, існують окремі соціальні групи, для яких ризик неотримання пенсії при досягненні пенсійного віку буде ще вищим. Таким чином, враховуючи український контекст, у довгостроковій перспективі збільшення страхового стажу, необхідного для виходу на пенсію, несе ризик того, що частина населення не зможе вийти на пенсію, досягши пенсійного віку в 60 років. Це, у свою чергу, ставить цілий пласт проблем, які варті особливої уваги з боку уряду та розробки відповідних заходів політики.

Ця робота є першою спробою проаналізувати можливий вплив підвищення страхового стажу на населення на прикладі Чернівецької області. У роботі описуються основні принципи пенсійної системи в Україні, аналізуються феномен тіньової зайнятості та можливі шляхи повернення до офіційної зайнятості, дається оцінка пенсійній реформі з точки зору населення на прикладі соціологічного дослідження, проведеного серед мешканців Чернівецької області. На основі аналізу надано конкретні рекомендації щодо обмеження негативних наслідків підвищення страхового стажу.

¹ Закон від 3 жовтня 2017 року № 2148-VII <https://zakon.rada.gov.ua/go/2148-19>.

1. Система пенсійного страхування в Україні

Угода про асоціацію між Україною та ЄС приділяє відносно небагато уваги сфері соціального забезпечення. Це, насамперед, відображає те, що соціальна політика переважно залишається в компетенції держав-членів ЄС. Проте в Главі 21 Розділу V Угоди передбачено співпрацю між Україною та ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей.² Напрями співпраці включають посилення рівня соціального захисту та модернізацію систем соціального захисту, зокрема щодо якості, доступності та фінансової стабільності. Передбачено проведення галузевого діалогу в цій сфері та залучення до нього соціальних партнерів. ЄС через надання технічної та макрофінансової допомоги підтримував реформу соціального захисту в Україні, хоча основним міжнародним партнером України щодо пенсійної реформи був МВФ.

Наявна система пенсійного страхування діє в Україні з 2004 року, коли набув чинності новий Закон «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».³ Соціальні внески до Пенсійного фонду та інших фондів соціального страхування збираються відповідно до Закону «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».⁴ Закон про пенсійне страхування передбачає роботу трьох рівнів пенсійної системи: солідарного, накопичувального та недержавного.

- У солідарній пенсійній системі пенсійні внески зайнятих осіб фінансують пенсійні виплати існуючим пенсіонерам, а після виходу на пенсію ці особи отримують пенсію за рахунок тих, хто залишається працювати.
- Накопичувальний рівень пенсійної системи передбачає, що обов'язкові пенсійні внески кожної особи інвестуються⁵, і пенсії виплачуються за рахунок накопичених на особовому рахунку коштів (сплачених раніше внесків та доходів від їх інвестування). Накопичувальний рівень пенсійної системи поки що не запрацював в Україні, хоча продовжуються дискусії щодо його запровадження в майбутньому.
- Недержавне пенсійне забезпечення працює аналогічно до накопичувального рівня пенсійної системи, але передбачає добровільні внески до обраного працівником або працедавцем приватного пенсійного фонду. Ряд таких фондів працює в Україні, але разом вони зібрали менше 2 млрд грн за всю історію своєї діяльності.

Майже всі пенсіонери в Україні отримують свої пенсії від солідарного рівня пенсійної системи. Успішність такого підходу залежить від співвідношення між кількістю платників соціальних внесків та кількістю отримувачів пенсій. В Україні за останні роки кількість працівників, що виходили на пенсію, перевищувала кількість нових платників соціальних внесків. Це відбувалось унаслідок порівняно низького пенсійного віку, низької народжуваності та великої кількості працівників, що мали право на пільговий вихід на пенсію. У результаті держава була змушена додатково фінансувати Пенсійний фонд за рахунок бюджетних коштів, а можливості підвищення пенсій були обмежені.

² Глава також передбачає гармонізацію із законодавством ЄС, проте відповідний Додаток XL до Угоди передбачає впровадження ряду законодавчих актів ЄС лише у сфері охорони праці.

³ Закон №1058-IV від 9 липня 2003 року <https://zakon.rada.gov.ua/go/1058-15>.

⁴ Закон № 2464-VI від 8 липня 2010 року <https://zakon.rada.gov.ua/go/2464-17>.

⁵ Пенсійним фондом або недержавним пенсійним фондом залежно від вибору платника.

Пенсія на загальних підставах рахується за формулою

$$П=З_c * K_{зп} * K_c,$$

де П – це розмір пенсії, Z_c – це середня зарплата в економіці, $K_{зп}$ – середній коефіцієнт зарплати за час роботи (співвідношення між зарплатою та середньою зарплатою, з якої сплачувались страхові внески), K_c – коефіцієнт страхового стажу (кількість років стажу, помножена на вартість року стажу – зараз 1% або 0,01). Детальніше про розрахунок пенсій див. Додаток 1.

Щороку працівник заробляє до своєї пенсії 1% від своєї місячної зарплати. Зароблена сума коригується на зростання середньої зарплати в країні за час між отриманням зарплати та призначенням пенсії. Як наслідок, пенсії, призначені новим пенсіонерам, збільшуються відповідно до зростання середньої зарплати та коливань середнього стажу.

Державою встановлюється мінімальна пенсія. Якщо основна пенсія менша за мінімальну – пенсіонер отримує доплату до мінімальної пенсії⁶ та надбавки, передбачені певним категоріям пенсіонерів. Пенсіонери з мінімальною пенсією щороку отримують підвищення мінімальної пенсії, визначене законом «Про бюджет».

Кількість пенсіонерів

На початок 2019 року на обліку в Пенсійному фонді було 11,5 млн пенсіонерів. Цей показник включає всі види пенсіонерів (за віком, за інвалідністю, за втратою годувальника, за вислугою років, інші категорії). Кількість пенсіонерів в Україні поступово скорочувалась – це відображало зменшення кількості пенсіонерів не за віком, поступове обмеження пільгових пенсій у 2011 - 2017 роках, підвищення пенсійного віку для жінок, припинення виплати пенсій більшості пенсіонерів з окупованого Криму та частині пенсіонерів з Донбасу, що не зареєструвались як переміщені особи.

Рисунок 1. Кількість пенсіонерів та демографічне навантаження

Джерело: Держстат та власні розрахунки

⁶ Доплату до пенсії за наявності необхідного стажу, а також державну адресну допомогу за його відсутності (частина надбавок тоді не виплачується).

Кількість осіб, старших 60 років, суттєво не змінилась за останні 20 років і лишалась близько 10 млн осіб. Водночас кількість осіб працездатного віку скоротилась з 30 млн до 25 млн осіб, що обмежувало джерела наповнення Пенсійного фонду.

2. Пенсійна реформа

До пенсійної реформи 2017 року непрацюючі пенсіонери з пенсією, вищою за мінімальну, отримували дуже обмежені підвищення до пенсії: у 2005 - 2013 роках підвищення пенсії відбувалось на 20% від зростання середньої зарплати, якщо пенсії не було підвищено з інших причин на більшу суму. Крім того, у 2012 році було проведено одноразове підвищення пенсій для більшості пенсіонерів. Пенсії, призначені до 2008 року, було перераховано відповідно до середньої зарплати за 2007 рік. Тобто вони були підвищені на темпи зростання середньої зарплати у 2007 році порівняно з роком призначення пенсії⁷. Пенсії, призначені у 2008 - 2011 роках, було збільшено на 100 грн. У 2014 - 2016 роках підвищень не проводилось (за винятком доплат, наприклад, за додатковий стаж). Як наслідок, більшість пенсіонерів перед реформою у 2017 році отримували мінімальну пенсію або близьку до мінімальної (1373 грн). На 1 січня 2017 року 8 млн пенсіонерів із 10,9 млн, що отримували пенсію відповідно до закону про пенсійне страхування, отримували мінімальну пенсію (до нарахування надбавок)⁸.

У листопаді 2017 року Верховна Рада ухвалила закон про внесення змін до пенсійного законодавства України⁹. Він передбачає суттєві зміни правил як для чинних, так і для майбутніх пенсіонерів.

Зміни для чинних пенсіонерів

З одного боку, було одноразово перераховано пенсії для пенсіонерів за стандартною формулою, де базову зарплату Z_c було встановлено на рівні середньої зарплати за 2014 - 2016 роки (3764 грн). Від цього найбільше виграли пенсіонери з пенсією, вищою за мінімальну, яким пенсію призначено до 2009 року, тому що для них пенсія до надбавок підвищувалась більш ніж удвічі (у 2,32 рази¹⁰). Детальніше наслідки перерахунку для різних груп пенсіонерів див. у Таблиці 2.

⁷ Якщо перерахована пенсія була меншою ніж мінімальна+100 грн, то пенсія підвищувалась на 100 грн.

⁸ Звіт Пенсійного фонду України за 2016 рік.

⁹ Закон України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій від 03.10.2017 № 2148-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/go/2148-19>.

¹⁰ $3764/1198/1,35=2,32$ - Z_c зростав з 1198 грн до 3764 грн, але вартість року стажу зменшувалась з 1,35% до 1%.

Таблиця 2. Наслідки перерахунку пенсій у 2017 році

Рік виходу на пенсію	Мінімальна пенсія (1312 грн)	Вища за мінімальну
До 2009 року	Основна (розрахована за формулою) пенсія зростає в 2,32 рази. Основна пенсія стає вищою за мінімальну лише для осіб з порівняно високим стажем та зарплатою (добуток $K_{зп}$ та років стажу більше 39 ¹¹). Якщо збільшена базова пенсія менша за нову мінімальну (1452 грн), підвищення пенсії на 140 грн до 1452 грн.	Зростання у 2,32 рази
2009-2013 роки	Базова пенсія зростає на 18-77%, але див. вище	Зростання на 18-77% залежно від року виходу на пенсію
Після 2013 року	Зростання до нової мінімальної (1452 грн)	Зростання на 3% для пенсіонерів 2014 року, без змін для решти ¹²

Джерело: Власні оцінки

Як наслідок, кількість пенсіонерів із базовою пенсією, вищою за мінімальну, зросла з 2,9 млн до 5,6 млн осіб за 2017 рік. Також було усунуто великі розбіжності між пенсіями, призначеними в різні роки. Пенсіонери з однаковим стажем та коефіцієнтом зарплати після перерахунку почали отримувати однакові пенсії (до нарахування надбавок). Також було переглянуто принципи нарахування мінімальної пенсії (див. Додаток 2).

У майбутньому пенсіонери з пенсією, вищою за мінімальну, повинні щороку отримувати підвищення пенсії відповідно до середнього арифметичного зростання цін та зростання середньої зарплати¹³. У 2018 році зростання споживчих цін становило 10,9% у середньому за рік, а орієнтовне зростання зарплати, з якої збирались соціальні внески, становило 24,5%. Отже, перша така індексація, запланована в березні 2019 року, імовірно становитиме 17,7% (середнє між 10,9% та 24,5). Відповідно, пенсії, вищі за мінімальні, зростуть майже на 18%.

Утім, розбіжності між пенсіями залежно від часу виходу на пенсію, імовірно, збережуться, оскільки індексація пенсій існуючим пенсіонерам, імовірно, буде меншою, ніж зростання середньої заробітної плати, на основі якої рахується пенсія для нових пенсіонерів. Наприклад,

¹¹ Наприклад, 35 років стажу та $K_{зп}=1,2$ ($35 \cdot 1,2=42 > 39$) або 40 років стажу і середня зарплата ($K_{зп}=1$).

¹² Зростання до нової мінімальної пенсії для пенсіонерів із пенсією до 1452 грн до перерахунку.

¹³ У 2019 - 2020 роках підвищення пенсії складається з 50% зростання зарплати та 50% зростання індексу споживчих цін за минулий рік, з 2021 року - 50% зростання Z_c (середньої зарплати за три попередні роки) та 50% зростання індексу споживчих цін. За відсутності дефіциту Пенсійного фонду можливе більше підвищення за рішенням уряду.

працівник із зарплатою у дві середні та з 35 роками стажу, що вийшов на пенсію 10 років тому, у березні 2019 року після індексації буде мати пенсію орієнтовно 3101 грн, а такий же працівник, що вийде на пенсію цього року, отримає 4332 грн.

Реформа також покращила ситуацію для понад 2 млн працюючих пенсіонерів. Було скасовано 15% зниження пенсії для працюючих пенсіонерів із пенсією, вищою за 1,5 мінімальних. До того ж, кожні два роки для таких пенсіонерів автоматично перераховується пенсія з урахуванням додаткового стажу (збільшується K_c). Якщо після призначення пенсії працівник отримує достатньо високу зарплату, щоб коефіцієнт зарплати збільшився, то пенсія перераховується також із урахуванням оновленого коефіцієнта зарплати. При цьому базова зарплата (Z_c) не змінюється. Раніше такий перерахунок робився за заявою пенсіонера і без такої заяви можливе підвищення пенсії втрачалось.

Зміни для майбутніх пенсіонерів

З іншого боку, змінами до пенсійного законодавства було передбачено значне підвищення вимог до страхового стажу, необхідного для виходу на пенсію в 60 років. Необхідний стаж для виходу на пенсію в 60 років збільшився з 15 років у 2017 році до 25 років у 2018 році та надалі збільшується щороку аж до 35 років у 2028 році (див. Таблицю 3). У 2019 році для виходу на пенсію в 60 років потрібно мати 26 років стажу. Працівники без потрібного стажу в 60 років можуть вийти на пенсію в 63 або 65 років залежно від наявного стажу. При виході на пенсію в 63 роки вимоги до стажу зменшуються на 10 років (не менше 16 років стажу в 2019 році та 25 років в 2028 році). Нарешті, в 65 років особа може отримати пенсію після 15 років сплати внесків.

Для обмеження впливу підвищення страхового стажу на осіб, які були офіційно зайнятими, при визначенні права виходу на пенсію до страхового стажу враховується весь час роботи підприємцем-спрошценцем з 2000 по 2017 рік¹⁴, за який сплачувались страхові внески, час перебування у відпустці у зв'язку вагітністю та пологами у 2004 - 2013 роках та деякі інші схожі випадки. Це спростило вихід на пенсію осіб із прогалинами у страховому стажі: частина підприємців на спрощеній системі оподаткування до 2017 року могла сплачувати страхові внески менші за мінімальні, але до страхового стажу такі періоди зараховувались теж частково. Аналогічно у 2004 - 2013 роках під час відпустки для вагітності та пологів страхові внески не сплачувались, а цей час не враховувався до стажу. Утім, при розрахунку пенсії до K_c такі періоди не зараховуються.

Особи без достатнього стажу можуть не чекати віку 63 або 65 років і натомість скористатися можливістю одноразово сплатити внески за минулі роки. Ця можливість існувала і до проведення реформи. Добровільно сплачені внески повинні бути не меншими за два мінімальних соціальних внески, але не більшими за максимальний внесок. Тобто для того, щоб «докупити» рік стажу, у 2019 році потрібно сплатити щонайменше 22033 грн.¹⁵ Якщо сплачуються більші суми за кожен рік стажу (аж до максимального внеску за рік - 165251 грн), відповідно збільшується $K_{зп}$ для розрахунку пенсії. Також є можливість особам, що не сплачують обов'язкові страхові внески, наприклад, зайнятим у неформальному секторі, закордоном або в особистому господарстві, добровільно сплачувати ЄСВ щомісяця в розмірі не меншому за мінімальний (918 грн у 2019 році).

¹⁴ А також з 1998 по 2000 рік за наявності довідки про реєстрацію.

¹⁵ Мінімальна зарплата 4173 грн*2*22% ЄСВ*12 місяців.

Для цього в Податковій потрібно укласти договір про добровільну сплату ЄСВ або зареєструватись підприємцем-спрошценцем третьої групи і платити ЄСВ. Для підприємців третьої групи, що звітують про відсутні підприємницькі доходи, сплата єдиного податку не потрібна.

Таблиця 3 Необхідний стаж для виходу на пенсію

Період виходу на пенсію	Вік особи		
	60 років	63 роки	65 років
2018 рік	25 років	Від 15 до 25 років	-
2019 рік	26 років	Від 16 до 26 років	Від 15 до 16 років
2020 рік	27 років	Від 17 до 27 років	Від 15 до 17 років
2021 рік	28 років	Від 18 до 28 років	Від 15 до 18 років
2022 рік	29 років	Від 19 до 29 років	Від 15 до 19 років
2023 рік	30 років	Від 20 до 30 років	Від 15 до 20 років
2024 рік	31 рік	Від 21 до 31 років	Від 15 до 21 років
2025 рік	32 роки	Від 22 до 32 років	Від 15 до 22 років
2026 рік	33 роки	Від 23 до 33 років	Від 15 до 23 років
2027 рік	34 роки	Від 24 до 34 років	Від 15 до 24 років
Починаючи з 2028 року	35 років	Від 25 до 35 років	Від 15 до 25 років

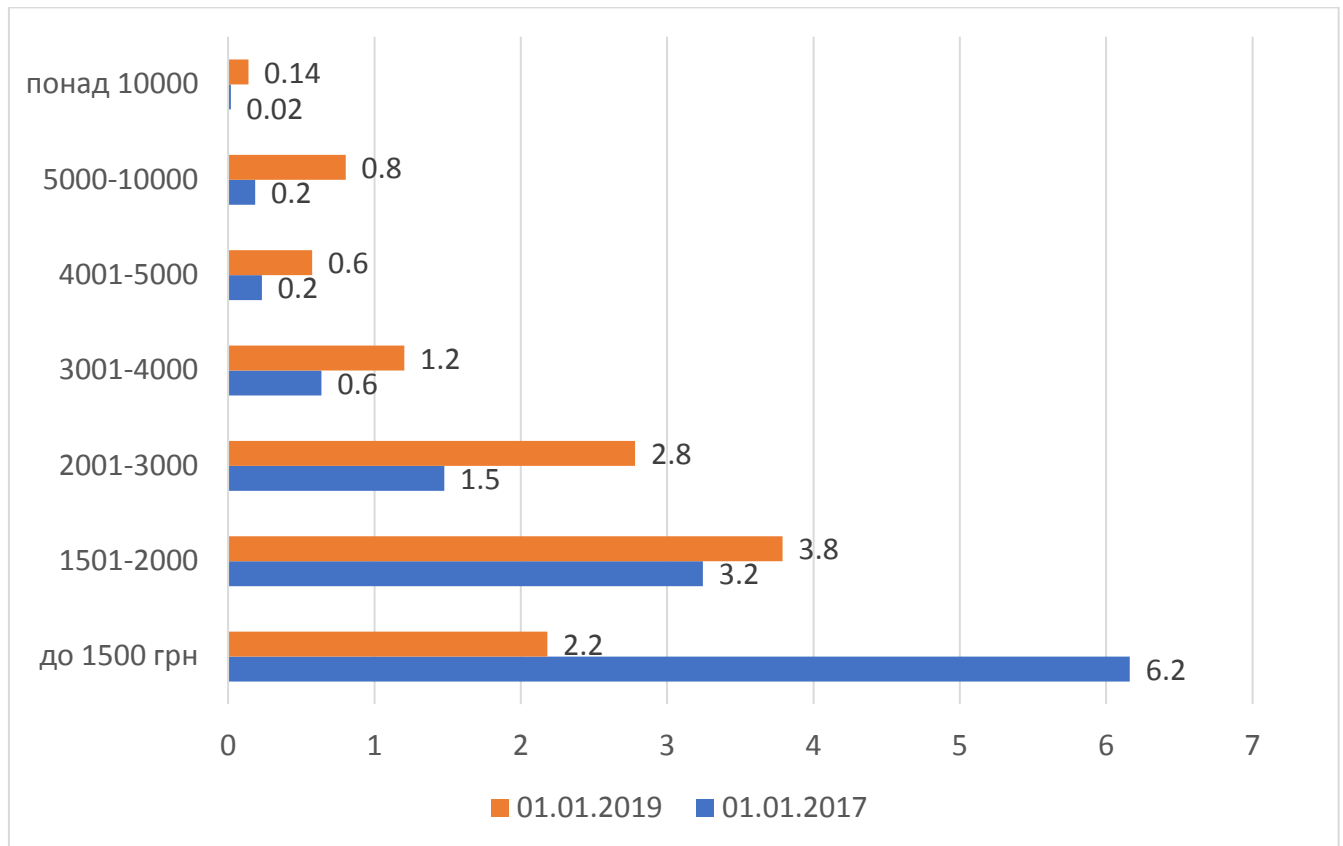
Джерело: Закон «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»

Крім того, у рамках реформи були обмежені підстави для пільгового виходу на пенсію, хоча було збережено без змін пільги для працівників небезпечних професій (так звані списки № 1, № 2), трактористів, доярок, водіїв міського транспорту, матерів п'яти дітей. До того ж, було повернуто вартість одного року стажу з 1,35% до 1% (підвищення з 1% до 1,35% відбулось у 2008 році).

Навіть після зниження коефіцієнта стажу пенсії новим пенсіонерам зросли у 2018 році порівняно з 2017 роком через значне підвищення номінальних зарплат у 2014 - 2018 роках і відповідно зростання Z_c (5378 грн у 2018 році - тобто середня зарплата у 2016 і 2017 роках, 6189 грн у 2019 році середня зарплата за 2016 - 2018 роки).

Загалом, короткостроковим наслідком реформи стало значне зростання витрат на виплату пенсій: вони зросли більш ніж на 41% у січні 2019 року проти січня 2017 року (див. розділ 2), але за рахунок цього було відновлено майже втрачений зв'язок між сплаченими внесками та отриманою пенсією. Пенсіонерів із пенсіями понад 10 000 грн на 1 січня 2019 року стало в 7 разів більше (140 тисяч проти 19 тисяч) ніж 1 січня 2017, а пенсії більше 4000 грн стали отримувати 1,5 млн пенсіонерів проти 0,4 млн два роки тому.

Рисунок 2. Розподіл пенсій за розмірами

Джерело: Пенсійний фонд України

Утім, у середньостроковому плані середній розмір пенсії, імовірно, буде зростати повільніше зростання заробітних плат¹⁶. Кількість нових пенсіонерів також повинна зменшитись. Відповідно, фінансування Пенсійного фонду з Державного бюджету може зменшитись або зростати повільніше ніж до реформи. Це відбудеться за умови подальшого зближення заробітної плати в Україні з оплатою праці в країнах-сусідах і, відповідно, швидкого зростання соціальних внесків.

3. Вразливі групи населення

Зменшення витрат Пенсійного фонду відбуватиметься за рахунок того, що велика частина пенсіонерів буде виходити на пенсію в 63 або 65 років. В урядовій презентації пенсійної реформи¹⁷ є оцінка, що у 2028 році 55% осіб зможуть вийти на пенсію в 60 років, а 40% будуть

¹⁶ Мінімальні пенсії, як правило, зростають відповідно до темпів інфляції, а формула індексації пенсій, вищих за мінімальну, передбачає підвищення пенсій на середній показник між зростанням споживчих цін та зарплат. Якщо зарплати надалі зростатимуть суттєво швидше за ціни, то сплачені внески зростатимуть швидше за виплачені пенсії.

¹⁷ [https://ukurier.gov.ua/media/files/2017-5/Pension_Reform\(1\).pdf](https://ukurier.gov.ua/media/files/2017-5/Pension_Reform(1).pdf)

виходити на пенсію в 63 роки. У 2016 році 35 років стажу мали 44% нових пенсіонерів¹⁸ і 24% пенсіонерів мали менш ніж 25 років стажу.

Відповідно, буде збільшуватися кількість людей пенсійного віку без права на пенсію. У 2018 - 2020 роках такі особи, якщо вони не працюють та не мають інших джерел для існування (доходи сім'ї менші за прожитковий мінімум, відсутні ознаки неофіційних доходів при обстеженні матеріально-побутових умов), мають право на тимчасову соціальну допомогу, що доповнить доходи до прожиткового мінімуму. За відсутності інших доходів допомога буде рівною мінімальній пенсії.

Насамперед, без достатнього страхового стажу можуть опинитись особи, що працюють в Україні та поза межами України, але не платять соціальні внески. У 2018 році в Україні, за оцінкою Держстату, на основі опитування робочої сили, було 16,3 млн зайнятих осіб. Для порівняння, у грудні 2018 року¹⁹ соціальні внески сплачувались за 11,9 млн зайнятих осіб: 10,4 млн найманих працівників, 1,1 млн підприємців та 0,4 млн військовослужбовців. Ще 1,3 млн осіб належали до «деяких категорій застрахованих осіб», за яких ЄСВ платить держава, - це переважно непрацюючі батьки дітей до трьох років та зареєстровані безробітні. Менше 6 тис. осіб сплачували внески добровільно. Отже, понад 4 млн осіб були зайнятими, але не отримували страхового стажу. Частково це пояснюється великою кількістю підприємців, що не платили соціальні внески – на обліку в Пенсійному фонді стоїть майже 1,9 млн підприємців, з яких лише 1,1 млн сплачували соціальні внески. Також щонайменше 2 - 3 млн осіб працюють за кордоном і не платять соціальні внески в Україні.

За даними опитування робочої сили, проведеного Держстатом, 3,55 млн осіб заробляли на життя без офіційного працевлаштування або реєстрації підприємцями. Із них 1,42 млн – це самозайняті жителі українського села. Вони перебувають у «сірій зоні»: селяни, що працюють на землі, не зобов'язані реєструватись підприємцями, а доходи від продажу продукції підсобного господарства або земельної ділянки до 2 га не оподатковуються податком на доходи фізичних осіб. Утім, вони не платять страхових внесків і, відповідно, не заробляють страхового стажу²⁰.

Серед найманих працівників 12% або 1,7 млн працювали неформально (14% найманих працівників на селі та менше 12% у містах). Частка неформально зайнятих досить висока серед молоді до 25 років - 21% у містах: це, імовірно, включає студентські підробітки. У віковій категорії 25 - 29 років неформально зайнятих уже 16% і далі ця частка поступово спадає із зростанням віку – до 12% міського населення віком 50 - 59 років.

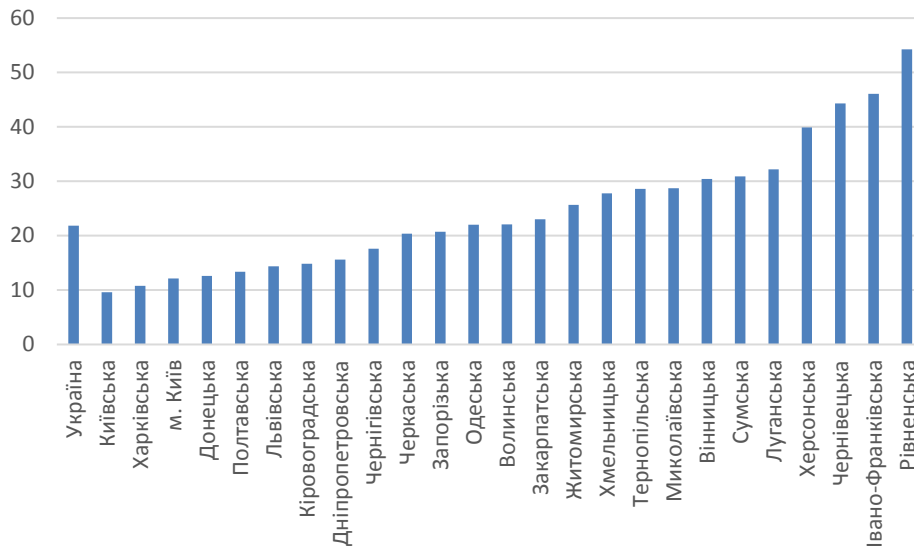
¹⁸ Профіль пенсійної системи <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pensiinoi-sistemi.pdf>

¹⁹ <https://www.pfu.gov.ua/431164-informatsijna-dovidka-shhodo-provedenoyi-roboty-po-vyavlennyu-oznak-vykorystannya-pratsi-neoformlenyh-pratsivnykiv-ta-porushen-zakonodavstva-pro-pratsyu-za-gruden-2018-roku/>

²⁰ Закон про ЄСВ передбачає обов'язок сплати ЄСВ «особами, що забезпечують себе роботою самостійно» та «особами, що займаються незалежною професійною діяльністю». Проте перша категорія сплачує ЄСВ на «суму нарахованої зарплати», що незрозуміло як застосовувати у випадку особистого селянського господарства. Друга категорія сплачує ЄСВ на «суму доходу (прибутку), отриманого від їхньої діяльності, що підлягає обкладанню податком на доходи фізичних осіб», але не менша мінімальної суми ЄСВ. Будь-які роз'яснення ДФС/Мінфіном щодо цієї теми не публікувались.

Держстат також надає інформацію про кількість неформально зайнятого населення за областями, але без подальшого розподілу на міське та сільське населення (див. Рисунок 3). Це ускладнює аналіз, адже неформальна зайнятість набагато більш поширена на селі. У трьох областях із найвищою часткою неформально зайнятого населення – Рівненській, Івано-Франківській, Чернівецькій – більшість сільського населення. В інших двох областях із переважно сільським населенням – Закарпатській та Тернопільській – частка неформальної зайнятості суттєво менша.

Рисунок 3 Частка неформально зайнятого населення за областями, %

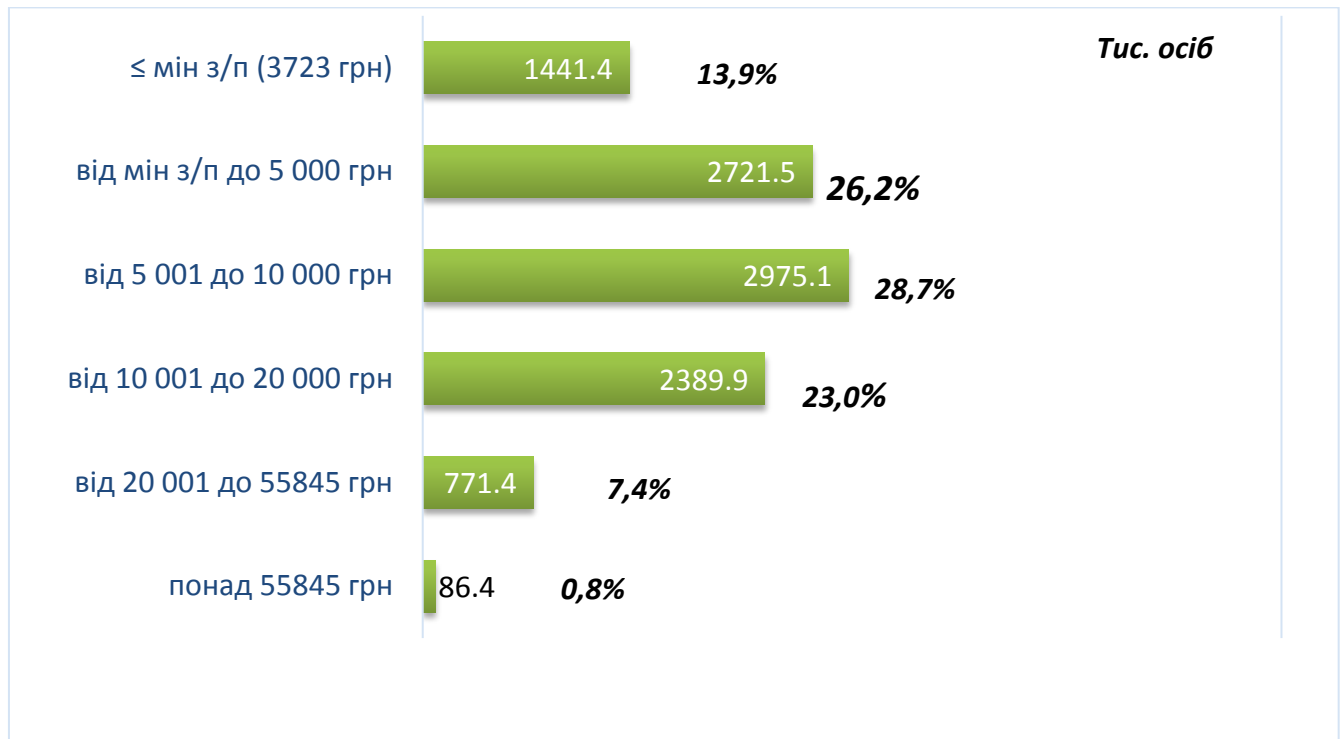
Джерело: Держстат

Серед офіційно зайнятих осіб, які отримують страховий стаж, велика частка отримує мінімальну або близьку до мінімальної заробітну плату. У грудні 2018 року понад 40% застрахованих найманих працівників або 4,2 млн осіб офіційно отримували зарплату до 5000 грн (див. Рисунок 4).²¹ Ще 1,1 млн осіб сплачували ЄСВ за себе як підприємці. Майже всі вони, імовірно, сплачували мінімальні внески. Це означає, що навіть серед тих пенсіонерів, що вийдуть на пенсію в 60 років, щонайменше половина може розраховувати лише на мінімальну або не набагато більшу за мінімальну пенсію²².

²¹ Аналогічна ситуація була в попередні роки. У грудні 2013 року понад 47% працівників отримували менше ніж 2500 грн заробітної плати.

²² При виході на пенсію у 2019 році із $K_{зп}$ на рівні 0,55, що відповідає зарплаті 5000 грн у грудні 2018 року, і стажем 35 років основна пенсія буде меншою за мінімальну.

Рисунок 4. Розподіл працівників за розміром заробітної плати в грудні 2018 року

Джерело: Пенсійний фонд

При цьому вірогідно, що частина з них отримувала додаткові виплати в «конверті» без сплати податків та соціальних внесків. Це ілюструє розбіжність між обсягом зарплат, прозвітованих підприємствами із не менше як 10 працівниками (у третьому кварталі 2018 року це 213 млрд грн), та доходами населення від зарплат, за оцінками Держстату за цей же час (380 млрд грн). Частина різниці - це зарплата працівників мікропідприємств та ФОП, але ці працівники отримали 40 млрд грн зарплати за весь 2017 рік. Це означає, що лише за розрахунками Держстату до 40% від загальної суми оплати праці виплачується неофіційно.

Отже, внаслідок реформи пізніше вийдуть на пенсію ті, що заробляли на життя без сплати соціальних внесків. Це насамперед селяни, що працюють на власному господарстві без реєстрації підприємцями, працівники, що працюють без офіційного оформлення на роботу, заробітчани та люди, що заробляють собі на життя самостійно, але не реєструються як підприємці.²³

4. Можливі шляхи збільшення страхового стажу

Для того, щоб отримувати пенсію з 60 років тобто на 3 - 5 років довше, необхідно сплачувати соціальні внески та заробляти страховий стаж. Найпростіше повернутися до сплати страхових внесків самозайнятим – для цього достатньо зареєструватись підприємцем на спрощеній системі оподаткування. Для підприємців першої групи (за доходів до 25000 грн на місяць, відсутності найманих працівників, надання послуг населенню або торгівлі на ринку) щомісячні платежі

²³ Наприклад, репетитори, тренери, майстри, таксисти, перекупники та інші.

державі складатимуть у 2019 році щонайменше 918 грн ЄСВ та не більше ніж 185 грн єдиного податку,²⁴ тобто орієнтовно 1103 грн. Підприємці другої групи (виручка 125000 грн на місяць, до 10 працівників, майже всі види діяльності, крім послуг юридичним особам) сплачують у 2019 році не менше ніж 918 грн ЄСВ та до 835 грн єдиного податку. Крім того, сплачується ПДФО і ЄСВ із зарплати найманих працівників, якщо вони є.

Неформально зайнятим найманим працівникам складніше: вони можуть спробувати домовитись про офіційний прийом на роботу, поскаржитись на порушення законодавства про працю або вимагати оформлення трудового договору через суд або знайти нове робоче місце з офіційним працевлаштуванням. Кожен із цих варіантів не гарантує успіху і пов'язаний із ризиками втрати роботи або зниження доходів. Але офіційне оформлення роботи через суд дозволяє вимагати додатково до вже виплаченої «у конверті» зарплати середню зарплату за видом діяльності роботодавця за весь час неофіційної роботи, встановлений судом, та сплати нарахованих на цю зарплату соціальних внесків.²⁵ У свою чергу, високі штрафи за порушення трудового законодавства (30 мінімальних зарплат за допуск неоформленого працівника до роботи та виплату зарплати без сплати податків) можуть допомогти досягти компромісу з роботодавцем.

Заробітчанами, які сплачують соціальні внески в країнах, з якими Україна уклала угоду про соціальне забезпечення, не потрібно хвилюватись про пенсії, якщо вони мають документи, що підтверджують сплату внесків закордоном. Для пенсіонерів, що мають стаж роботи в країнах СНД, Румунії, Угорщині, Монголії, діє так званий територіальний принцип: якщо вони на час настання пенсійного віку живуть в Україні, то весь такий стаж враховується для призначення української пенсії. Проте для цього потрібно мати належним чином завірені документи, що може бути досить складним завданням. З іншого боку, якщо пенсія призначається в іншій країні, наприклад, в Угорщині, то пенсія рахується відповідно до законодавства іншої країни з урахуванням стажу, заробленого в Україні.

Для пенсіонерів зі стажем роботи в Чехії, Словаччині, Литві, Естонії, Іспанії, Португалії, Польщі, Болгарії діє «пропорційний» принцип. Відповідно до нього пенсія розраховується окремо в кожній країні згідно із заробленим стажем у цій країні, і загальна сума надалі виплачується пенсіонеру. Перевагою угоди є те, що документи для отримання як української пенсії, так і пенсії іншої країни можна заповнити в українському Пенсійному фонді, а для визначення права на пенсію стаж роботи в Україні та в іншій країні додається. Наприклад, працівник віком 60 років із 6 роками польського стажу та 20 роками українського стажу у 2019 році може звернутись за пенсією до Пенсійного фонду України. Оскільки загального стажу 26 років достатньо для отримання української пенсії в 60 років у 2019 році, то Пенсійний фонд нараховує українську частину пенсії відповідно до 20 років стажу, зароблених в Україні, і направляє документи заявника до Польщі для нарахування пенсії за 6 років польського стажу. Надалі пенсіонер отримує обидві частини пенсії в Україні.

Особи, що працювали за кордоном без сплати страхових внесків або в країнах без угоди про соціальне забезпечення з Україною, можуть розраховувати лише на стаж, зароблений в Україні,

²⁴ Ставка єдиного податку для спрощенців першої та другої групи встановлюється місцевою владою в розмірі до 10% прожиткового мінімуму для підприємців першої групи та до 20% мінімальної заробітної плати для підприємців другої групи.

²⁵ Ст. 235 Кодексу законів про працю <https://zakon.rada.gov.ua/go/322-08#n1255>

для отримання української пенсії. Вони також мають право платити соціальні внески в Україні на добровільній основі за час роботи за кордоном.

Якщо не рахувати осіб, що платили соціальні внески за кордоном, або тих, хто відсудив пенсійні внески у свого роботодавця, перехід до офіційної зайнятості забезпечить нарахування страхового стажу в майбутньому, але не закрийє минулих прогалин. Деякі українці після реформи опинились у ситуації, де заробити необхідний стаж для виходу на пенсію в 60 або 63 роки математично неможливо. Для тих, кому у 2019 році виповнюється 54 роки і більше, для виходу на пенсію в 60 років потрібно на свій день народження у 2019 році мати не менш як 26 років стажу, а для виходу на пенсію в 63 роки - 16 років стажу.²⁶ Решта застрахованих передпенсійного віку вийдуть на пенсію не раніше досягнення віку в 65 років.

За умови відсутності помилок у пенсійній справі пересунути дату виходу на пенсію застрахованому передпенсійного віку можливо, лише «докупивши» стаж. Вартість року стажу цього року перевищує 22 тис. грн (див. Розділ 3), але в деяких випадках така доплата буде одразу вигідною. Якщо не вистачає 1 - 2 років стажу до виходу на пенсію в 60 або 63 роки, то сума пенсії, отриманої за додаткових три роки або два роки більш раннього виходу на пенсію, перевищить витрачені на доплату кошти. Утім, за даними обстеження домогосподарств, лише 10% українців оцінювали свої доходи як достатні для власних потреб та заощаджень. Тому окрім, можливо, заробітчан, переважна більшість застрахованих із недостатнім стажем не зможуть дозволити собі сплатити внески за минулі роки.

Отже, у багатьох громадян, що не сплачують соціальних внесків і не заробляють страхового стажу, є шлях повернення до формальної зайнятості. Це може дозволити їм вийти на пенсію раніше та отримати кілька додаткових років пенсійних виплат. Частина з них може вирішити, що їм вигідніше забезпечувати себе в похилому віці іншим способом. Але для прийняття поінформованого рішення їм потрібно розуміти, на що вони можуть розраховувати від держави.

5. Результати соціологічного дослідження «Пенсійна реформа очима мешканців Чернівецької області»

Для аналізу обізнаності осіб, яким може не вистачати стажу для виходу на пенсію після пенсійної реформи, було надано грант Центру громадської активності «Синергія» на проект «Підтримка регіонального діалогу щодо пенсійної реформи у Чернівецькій області». Тут варто зазначити, що Чернівецька область належить до областей із найвищим рівнем неформальної зайнятості. У рамках проекту було вивчено обізнаність про пенсійну реформу та ставлення до реформи серед осіб, що «програли» від пенсійної реформи, таких як підприємці, заробітчани, люди передпенсійного віку. Подальший текст базується на звітах за результатами цього проекту.

Вивчення громадської думки відбувалось через проведення фокус-груп та глибинних інтерв'ю. Фокус-групи проводилися на базі районних Центрів зайнятості за участю місцевих відділень Пенсійного фонду та Центрів соціального захисту населення. Саме ці організації займалися відбором респондентів, до яких були включені такі основні категорії: безробітні, особи

²⁶ У перехідний період вимоги до потрібного стажу щороку збільшуються на рік. Тому при безперервній роботі різниця між потрібним та наявним стажем не змінюється до закінчення перехідного періоду в 2028 році.

передпенсійного віку, особи, зайняті незареєстрованою трудовою діяльністю, особи з досвідом роботи за кордоном, внутрішньо переміщені особи.

Усього протягом липня 2018 року було проведено 7 фокус-груп – у Чернівцях та шести районних центрах Чернівецької області, зокрема у Вижниці, Герці, Глибокій, Заставній, Кіцмані та Хотині. При цьому учасниками фокус-груп були мешканці різних населених пунктів (сіл), а не лише районних центрів. Серед учасників фокус-груп також було проведено анкетування.

Кількість учасників фокус-груп – від 11 в Глибокій і Заставній, 14 - 15 – у Вижниці, Герці, Кіцмані та Чернівцях, до 20 – у Хотині. У чотирьох фокус-групах (Вижниця, Герца, Кіцмань і Чернівці) переважали жінки, а в трьох (Глибока, Заставна, Хотин) – чоловіки. Усього у фокус-групах взяло участь 57 жінок і 45 чоловіків. У фокус-групах були рівномірно представлені вікові когорти, зокрема, 25 осіб віком 18 - 30 років, 18 осіб віком 31 - 40 років, 24 особи віком 41 - 50 років і 34 особи віком 51 - 60 років.

Серед учасників фокус-груп були переважно безробітні, а саме 60 осіб. Також серед учасників наявні 18 осіб передпенсійного віку і 11 осіб із досвідом роботи за кордоном. 7 осіб вказали, що вони займаються незареєстрованою трудовою діяльністю.

Глибинні інтерв'ю відбувались упродовж липня - вересня 2018 року серед мешканців різних районів Чернівецької області та м. Чернівців.

Дослідження показало, що більшість учасників знають про пенсійну реформу, але рівень поінформованості про її основні положення був нерівномірним. Частка учасників фокус-груп із «високим» та «достатнім» рівнем обізнаності про реформу коливалась від 35% до 75% для різних груп. Глибинні інтерв'ю показали, що респонденти мають певну інформацію щодо пенсійної реформи, але не знають, як це позначиться на майбутній пенсії кожного. Найвищий рівень поінформованості у мешканців обласного центру, а найнижчий - у сільських чоловіків. Також небагато осіб молодших за 50 років відчували потребу в консультації про майбутню пенсію. У багатьох це було свідоме рішення. Наприклад, учасники фокус-груп казали таке:

«На даний час такі закони, пройде час - будуть другі закони, друга зарплата буде, другі податки будуть.»

або

«Зміни відбуваються кожного дня... Сьогодні 35 років стажу, а через рік може бути 40.»

Справді, за останні 20 років значні зміни в пенсійній системі відбувались у 2004, 2007, 2011, 2015 роках та востаннє у 2017 році. Утім, базовий підхід до розрахунку пенсій не змінювався з 2004 року.

Щодо тіньової зайнятості значна частина учасників фокус-груп мала досвід отримання заробітної плати в конверті або роботи без офіційного оформлення. Частіше це була ініціатива роботодавця для зменшення податкового навантаження. Як казали учасники:

«ви скажіть роботодавцю, що оформлені, він скаже завтра уже не приходити, замість тебе прийде той, хто не буде мені голову морочити».

«Він [роботодавець] сказав, що буду виплачувати таку суму, але документально відчитуватися буде мінімальною зарплатою. Для людини,

певно, воно не вигідно, даже для пенсії, бо тому що там вже урізане на половину».

Учасники також повідомили багато випадків, коли найманий працівник сам приходив оформлятися на роботу і казав щось на кшталт:

«Ви мене не оформляйте, тому що в мене субсидії».

Учасники фокус-груп також звернули увагу на питання справедливості розміру пенсій, особливо серед сільських пенсіонерів. Вони говорили про важкі умови роботи в колгоспі, низькі заробітні плати. Як наслідок, колишнім працівникам колгоспів навіть із значним стажем, переважно призначається мінімальна пенсія.

Респонденти вказали на основні «больові точки» реформи:

- неможливість дожити до пенсії через збільшення віку виходу на пенсію;
- можливість подальшого збільшення пенсійного віку;
- малі розміри пенсії;
- неможливість заробити стаж через безробіття;
- невизначеність майбутнього.

Перелік питань, які найбільше цікавлять респондентів у плані пенсійного забезпечення:

- які принципи нарахування пенсії та її можливі розміри;
- що зробити, щоб пенсія була гідною;
- як можна поповнити пенсійний стаж;
- як рахувати страховий стаж до 2004 року.

Найважливішими джерелами інформації про пенсійну реформу респонденти з різних цільових груп назвали телебачення, Інтернет, родичів пенсійного віку. Проте найбільша кількість респондентів користується Інтернетом через доступність, швидкість, можливість порівняти інформацію з різних сайтів. Особлива довіра до урядових сайтів.

Більшість респондентів не мають жодного уявлення про розміри майбутньої пенсії. Разом із цим, вони переконані, що будуть отримувати мінімальну пенсію, якщо взагалі зможуть її отримувати. Далі ми розглядаємо результати інтерв'ю з окремими групами респондентів.

5.1 Особливості сприйняття пенсійної реформи фізичними особами-підприємцями

Усі опитані підприємці знають про пенсійну реформу, але не всі добре поінформовані про її зміст. Більшість ставляться до реформи негативно, а частина не сподівається отримати пенсію взагалі.

«Чесно – взагалі не вірю у все це. Я платник податків, так само мій чоловік платник податків, ми наймаємо людей. Кажуть, все робиться, щоб вивести доходи з тіньового бізнесу, а моя думка – що то навпаки, вганяє в тіньовий бізнес.» (Наталія, 39)

«Я думаю, що після медичної реформи дожити до пенсії буде нереально, шансів немає.» (Ігор, 48 років)

«Сподіватись на державну пенсію – це все одно, що вийти на автобан і надіятися, що тебе не зіб'ють.» (Валерій, 32 роки)

Усі опитані підприємці мали достатній стаж для виходу на пенсію в 60 років, якщо будуть надалі сплачувати соціальні внески. Утім, респонденти усвідомлюють, що вони будуть отримувати мінімальну пенсію. Жоден із респондентів не сплачував більше, ніж мінімально необхідні страхові внески, будучи приватним підприємцем. При цьому лише двоє з опитаних підприємців повідомили, що у них є можливість накопичувати заощадження на майбутнє.

5.2 Особливості сприйняття пенсійної реформи внутрішньо переміщеними особами

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) мали суттєво більший страховий стаж, ніж інші опитані. Це може відображати нижчий рівень неформальної зайнятості. Відповідно, за продовження сплати внесків вони повинні отримати пенсію в 60 років. Утім, деякі з них хвилювались, що стаж до 2001 року буде складно підтвердити, оскільки архіви залишились на непідконтрольній території. Також ВПО стикаються з певними перепонами під час оформлення на роботу за новим місцем проживання, пов'язаними в тому числі і з упередженим ставленням до них.

Серед 11 опитаних ВПО лише двоє не знали основних змін у пенсійному забезпеченні, але більшість опитаних негативно оцінили реформу. Частково це відображає недовіру до влади або негативну оцінку попередніх реформ пенсійної системи (підвищення пенсійного віку для жінок із 55 до 60 років). Негативну оцінку також отримала нестабільність законодавства.

«Не знаю, що змінюється, вік змінюється, нарахування якісь, мені це на даному етапі не цікаво, мені потрібно жити і думати, як вижити в цій країні далі, оскільки до пенсії мені ще чекати. Я вважаю, може, на той час припинять платити пенсії, а запропонують якийсь інший варіант накопичувальний або взагалі не будуть виплачувати пенсію.» (Лариса, 54 роки)

«Не знаю. Щось хочуть - збільшити або зменшити якісь терміни. Чи то вікові, чи то що?» (Антон, 34 роки)

5.3 Особливості сприйняття пенсійної реформи особами передпенсійного віку

Особи віком від 50 років показали високий рівень поінформованості щодо пенсійної реформи. Дев'ять із 11 учасників дослідження незадоволені реформою, зокрема збільшенням віку виходу на пенсію, зниженням вартості року стажу та розмірами мінімальної пенсії. Також ставилась проблема працівників із низькою зарплатою та високим стажем, що надалі отримують мінімальну пенсію.

«Непокоїть мінімальний розмір 1400 грн. Соціалка – це катастрофа для пенсіонера.» (Марія, 57 років)

«Вік виходу на пенсію не в'яжеться із середньою тривалістю життя.» (Алла, 54 роки)

«...реформа відбувається, але на найнижчому рівні це не відчувається.» (Любов, 57 років)

При цьому всі опитані мають стаж, достатній для виходу на пенсію в 60 років за умови продовження роботи, а більшість із них зверталася до Пенсійного фонду для уточнення свого стажу та можливої пенсії. Респонденти високо оцінили якість роботи співробітників Пенсійного фонду.

Учасники дослідження поставили важливу проблему – найболючіше реформа вдарить по представникам покоління, народженого в 1960 - 70-х роках, бо вони втратили можливість заробити страховий стаж у період руйнації Радянського Союзу. Також вони зараз змушені підтримувати батьків із невеликими пенсіями.

Результати дослідження в Чернівецькій області частково підтверджуються результатами опитування, проведеного 21 лютого 2019 року під час круглого столу «Достойна пенсія: скільки треба працювати?» у місті Києві. Було отримано 13 відповідей від експертів, які цікавляться пенсійною реформою. З них 60% - особи старші 50 років. Вони турбуються про розмір своєї майбутньої пенсії, але лише половина з них вважає, що про їхню гідну старість має потурбуватись держава. Третина опитаних відповіли, що після виходу на пенсію не очікують мати достатній дохід для забезпечення гідного рівня життя, і 15% - що нічого не можуть заощадити для майбутньої пенсії. Більшість опитаних (38%) на питання, що вони особисто роблять для забезпечення гідного життя після виходу на пенсію, відповіли, що отримують високу легальну зарплату, 15% мають депозитний рахунок у банку, ще 15% - купують нерухомість, цінні папери, криптовалюти тощо, 31% не зміг дати відповідь.

5.4 Особливості сприйняття пенсійної реформи трудовими мігрантами

Було опитано лише чотирьох трудових мігрантів, із яких двоє працювали за кордоном менше року. Двоє осіб, що працювали довше (8 та 11 років), працювали неофіційно. Опитані розуміють, що недостатній стаж впливає на обсяг пенсії, але поки що про це не задумуються.

«Не хочу думати, живу сьогодні.» (Олеся, 39 років)

«Виходячи з того, що тесть і теща мають на двох 90 років трудового стажу і 3900 грн пенсії, то з моїми скромними 22 роками це, напевно, буде самий мізер. Якщо він буде?» (Володимир, 54 роки)

При цьому на запитання щодо добровільної виплати внесків вони відповіли:

«Один рік це реально докупити, більше – просто не вигідно.»

5.5 Особливості сприйняття пенсійної реформи респондентами, які мають досвід роботи в тіньовому секторі

Опитані, що працювали неофіційно, усвідомлюють усі ризики роботи в тіньовому секторі, але для більшості це єдиний спосіб знайти роботу з кращою зарплатою, ніж за умови офіційного працевлаштування.

«Стаж не йде, ніякого соціального захисту. Якщо на роботі впав і злавав ногу, руку, ніхто ж тобі це не відшкодує. Все, на твоє місце беруть другого.» (Тетяна, 53 роки)

«Не сплячують лікарняні, відпустка тільки за свої. Тобто відсутність соціального захисту.» (Наталія, 44 роки)

«Повна соціальна незахищеність. Працюєш – працюй, не хочемо тебе – йди.» (Юлія, 38 років)

«Відсутність пенсії, медичного страхування, лікарняного, відпустка неоплачувана.» (Сергій, 37 років)

Мотивами працевлаштування на таких умовах є ініціатива роботодавця та вищі зарплати.

«Ніхто не пропонував. Прийшла, хочеш працювати – працюй. Не хочеш без трудової книжки працювати – не працюй.» (Тетяна, 53 роки)

«Ініціатива роботодавця» (Наталія, 44 роки)

«У більшості випадків це не обговорюється. Але якби я хотіла, я би оформила приватне підприємництво і мабуть, сплячувала би податок.» (Юлія, 37 років)

«якщо офіційно працювати – це заробляти смішні гроші, копійки» (Наталія, 44 роки)

Респонденти усвідомлюють, що вони мають можливість сплячувати кошти до Пенсійного фонду, але не готові цього робити.

Більшість опитаних сприймають реформу негативно. Респонденти старше 40 років вважають, що більшість до пенсійного віку не доживе, а якщо й доживе, то буде жити на пенсії недовго. Респонденти молодше 40 років вважають, що

«держава не буде нічого робити для людини» (Сергій, 37 років)

«Намагаюсь не думати про пенсію. Треба якось по-іншому забезпечувати собі пристойну старість.» (Юлія, 38 років)

Респонденти усвідомлюють, що робота в тіньовому секторі стоїть на заваді своєчасному отриманню пенсії.

Висновки та рекомендації

Опитування вразливих груп населення в Чернівецькій області показало, що поінформованість про вплив пенсійної реформи на зайнятих осіб недостатня. Переважна більшість опитаних віком до 50 років не мала уявлення про майбутню пенсію та свій стаж.

Оцінка реформи була переважно негативною, через недовіру до влади, часті зміни до пенсійного законодавства, сумніви щодо шансів дожити до пенсії. Це може стимулювати навіть осіб, які знають про нестачу стажу, нічого не робити для переходу на офіційну зайнятість. Опитування також підтвердило ймовірні проблеми зі стажем у неформально зайнятих осіб.

Отже, значний прошарок населення внаслідок пенсійної реформи втратив право виходу на пенсію в 60 років. Є значний ризик, що інформацію про майбутню пенсію ці особи отримають лише незадовго до виходу на пенсію. Як наслідок, вихід на пенсію пізніше 60 років може бути наслідком

відсутності потрібної інформації, а не зваженого рішення або обмежених можливостей із працевлаштування.

Першочерговим завданням повинно стати широке інформування осіб, охоплених пенсійним страхуванням, про зароблений стаж, можливий вік виходу на пенсію та можливий розмір пенсії. Ці дані необхідні, щоб кожен міг прийняти зважене рішення, як забезпечити собі гідну старість. Одним можливим кроком може бути запозичення практики ряду країн, що надсилають щорічну виписку про сплачені внески та накопичену пенсію всім застрахованим. Такі виписки також можуть інформувати про обсяг майбутньої пенсії за умови продовження роботи при збереженні зарплати без змін.

Широке інформування про облікований стаж також може привернути увагу зацікавлених осіб до випадків заробленого, але не визнаного Пенсійним фондом стажу. Також це може стимулювати до пошуку документів, що підтверджують стаж, зароблений до 1999 року.

Наступне завдання – це максимальне спрощення повернення до офіційної зайнятості та сплати страхових внесків для тих осіб, що їх зараз не сплачують. Для цього потрібно широко поширювати інформацію про шляхи «легалізації» зайнятості. Також селянам з особистими господарствами, особам, що надають індивідуальні послуги, домашнім працівникам потрібно надати простий і зрозумілий механізм плати ЄСВ. Навіть якщо охочих платити внески буде небагато, правова невизначеність щодо цих категорій зайнятих є неприйнятною.

Нарешті, зараз єдиний варіант сплати внесків за минулі роки - це одноразова сплата значних сум (22 тис. грн за рік стажу). Це стосується і тих, що вже мали достатній стаж для виходу на пенсію в 60 років у 2017 році, але втратили таку можливість 1 січня 2018 року. Варто вивчити переваги та недоліки надання інших механізмів сплати внесків, наприклад, сплати додаткових внесків протягом певного часу.

Додаток 1. Розрахунок пенсії

Пенсія на загальних підставах рахується за формулою

$$П=З_c * K_{зп} * K_c,$$

де P – це розмір пенсії, Z_c – це середня зарплата в економіці, $K_{зп}$ – середній коефіцієнт зарплати за час роботи (співвідношення між зарплатою та середньою зарплатою, з якої сплачувались страхові внески), K_c – коефіцієнт страхового стажу.

З 2019 року Z_c рахується як середня зарплата, з якої сплачувались внески до Пенсійного фонду, за три попередні роки перед роком призначення пенсії. У 2019 році Z_c розраховується як середня зарплата за 2016, 2017 та 2018 роки, тобто орієнтовно 6189 грн (середня зарплата становила 4482 грн у 2016 році, 6273 грн у 2017 та орієнтовно 7811 грн у 2018 році).

Коефіцієнт зарплати $K_{зп}$ рахується окремо за кожен місяць роботи, за який сплачено соціальні внески, і потім розраховується середній коефіцієнт за час сплати внесків. Для цього зарплата (до оподаткування) ділиться на середню зарплату, з якої платились страхові внески, розраховану Пенсійним фондом. Отже, для працівника із середньою зарплатою, наприклад, 8138 грн у листопаді 2018 року $K_{зп}$ становить 1, з удвічі більшою зарплатою – $K_{зп}$ становить 2 і т. д. Для підприємців, що сплачують мінімальні соціальні внески, коефіцієнт рахують діленням мінімальної зарплати на середню (у грудні 2018 року $K_{зп} = 3723 \text{ грн} / 8138 \text{ грн} = 0,4575$, див. Таблицю 4)

Коефіцієнт страхового стажу K_c рахується як добуток кількості років стажу на «вартість» одного року стажу. З 2018 року один рік стажу вартує 1% - тобто для пенсіонера із 35 роками стажу коефіцієнт стажу становить 35% або 0,35. До пенсійної реформи рік стажу вартував 1,35%. Якщо основна (розрахована за формулою) пенсія менша за мінімальну, то пенсіонер отримує мінімальну пенсію (див. Додаток 2).²⁷

Наприклад, працівник із зарплатою удвічі більшою за середню – 3973 грн у 2010 році, 5959 грн у 2013 році, 12547 грн у 2017 році і 15622 грн у 2018 році – та страховим стажем 35 років, що виходить на пенсію у 2019 році, отримує базову пенсію орієнтовно 4332 грн ($=6189 * 2 * 0,35$). Працівнику із зарплатою вдвічі меншою за середню і стажем 35 років нарахують 1083 грн ($=6196 * 0,5 * 0,35$). Оскільки така пенсія менша за мінімальну, то працівник, крім основної пенсії, отримує доплату до мінімальної пенсії так, щоб загальна сума становила 1497 грн (мінімальна пенсія до 1 липня 2019 року).

²⁷ 1497 грн у січні - червні 2019 року.

Таблиця 1. Середня зарплата для розрахунку пенсії

Рік	Середня заробітна плата, з якої сплачено страхові внески, грн	Середня мінімальна заробітна плата, грн	Коефіцієнт $K_{зп}$, для робітника з мінімальною зарплатою
2010	1982,63	888,25	0,4480
2011	2370,53	963,08	0,4653
2012	2752,95	1098,08	0,3998
2013	2979,46	1152,92	0,4098
2014	3149,45	1218	0,3873
2015	3661,41	1271,33	0,3491
2016	4482,35	1438,50	0,3202
2017	6273,45	3200	0,5144
2018	7810,88	3723	0,4766

Джерело: Пенсійний фонд України

Таблиця 2. Кількість пенсіонерів та розподіл населення за віком, тис. осіб на початок року

	1996	2001	2006	2011	2016	2017	2018
Кількість пенсіонерів	14487,5	14446,6	14050	13738	12296,5	11956,2	11725,4
Населення віком 16 - 59 років	30424,3	29259,4	29812,1	29090,1	26317,4	25982	25641,3
Населення віком понад 59 років	9461,2	10259,4	9528,8	9532,4	9417,2	9545,9	9679,7

Джерело: Держстат

Додаток 2. Мінімальна пенсія після пенсійної реформи

Мінімальна пенсія після пенсійної реформи стала диференційованою для різних категорій пенсіонерів. З одного боку, для чоловіків зі стажем від 35 років та жінок зі стажем 30 років і віком від 65 років мінімальна пенсія становить 40% від мінімальної зарплати тобто 1669 грн ($0,4 \cdot 4273$) у 2019 році. Якщо стаж перевищує 35/30 років, то за кожен додатковий рік стажу виплачується 1% основної пенсії.

З іншого боку, пенсіонери, що вийшли на пенсію з 2018 року, не мають необхідного стажу (35 років для чоловіків/30 років для жінок) і не досягнули віку 65 років, отримують лише основну пенсію, навіть якщо вона менша за прожитковий мінімум. Проте вони мають право отримувати допомогу для малозабезпечених осіб.²⁸ Одинокі пенсіонери або такі, що мають чоловіка або дружину із мінімальною пенсією, і без значних статків,²⁹ імовірно, отримують доплату до мінімальної пенсії. Якщо доходи сім'ї є вищими за прожитковий мінімум, то допомога може бути меншою або взагалі може бути не призначена.

Для решти пенсіонерів мінімальна пенсія, як і раніше, встановлюється³⁰ на рівні прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. Це пенсіонери віком до 65 років, що вийшли на пенсію до 2018 року, та пенсіонери віком від 65 років без стажу 35/30 років. Прожитковий мінімум становить 1497 грн у січні - червні 2019 року, 1564 грн – з 1 липня 2019 року та 1638 грн з 1 грудня 2019 року.

²⁸ Призначається державна соціальна допомога на умовах і в порядку допомоги малозабезпеченим сім'ям. Див. п. 2¹ Постанови КМУ № 265 від 26.03.2008 <https://zakon.rada.gov.ua/go/265-2008-%D0%BF#o14>.

²⁹ Кількох будинків, автомобілів і т. д. Див. <https://zakon.rada.gov.ua/go/250-2003-%D0%BF>.

³⁰ Відповідно до закону пенсіонери без необхідного стажу (35 років для чоловіків, 30 років для жінок при виході на пенсію після 1 жовтня 2011 року, 25 років для чоловіків, 20 років для жінок при виході на пенсію до 1 жовтня 2011 року) можуть отримувати пенсію, меншу за прожитковий мінімум, але в таких випадках вони відповідно до п. 2 Постанови КМУ № 265 від 26.03.2008 отримують адресну соціальну допомогу до прожиткового мінімуму.